

УДК 141.7 : 316.647.5

О.С. АЛЕКСАНДРОВА

МЕЖІ Й АНТИПОДИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СУПЕРЕЧЛИВОЇ СУСПІЛЬНОЇ ЦІННОСТІ**Александрова Олена Станіславівна** - професор кафедри філософії Запорізького національного університету, доцент, доктор філософських наук

Толерантність має свою межу – обмеження свободи шкодою, що завдається іншим членам суспільства. Вихід за межі терпимості породжує такі її антиподи, як інтолерантність у таких її формах, як згода з усім, безмовність, конфлікт, невмотивована злість, на одному полюсі, та гіпертолерантність, як явище неструктурованої маси, результатом якої є терпимість до всього взагалі – на іншому.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, гіпертолерантність, конфлікт.

Tolerance has the border – restriction of freedom by harm which is put to other members of a society. The exit for tolerance limits, generates its such antipodes, as intolerance in its such forms, as the consent with everything, silence, the conflict, unmotivated rage, on one pole, and hypertolerance, as the phenomenon of not structured people which result is the tolerance to all in general – on other.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, гипертолерантность, конфликт.

Tolerance has the border – restriction of freedom by harm which is put to other members of a society. The exit for tolerance limits, generates its such antipodes, as intolerance in its such forms, as the consent with everything, silence, the conflict, unmotivated rage, on one pole, and hypertolerance, as the phenomenon of not structured people which result is the tolerance to all in general – on other.

Keywords: tolerance, intolerance, hypertolerance, the conflict.

© О.С. Александрова, 2011

Толерантність і в далекому минулому, і в умовах бурхливого сьогодення вважається людською чеснотою і суспільною цінністю, що підтримує стабільність соціуму. Вона передбачає терпимість до відмінностей інших, не порушуючи їхніх прав і свобод. Дотримання принципу толерантності призводить до розповсюдження демократії і захисту прав людини. Вихід за межі терпимості призводить до порушень прав людини, насильства і озброєних конфліктів у поліетнічному, поліконфесійному або полікультурному суспільстві. Саме тому дослідження протилежностей толерантності та їх деструктивного та/або конструктивного потенціалу є актуальною потребою сьогодення.

В європейській філософії слово *tolerance* вперше з'являється в 1361 році та пояснюється «як здатність терпіти біль». З XVI ст. поняття «толерантність» стали використовувати в значенні «дозвіл», «стриманість».

Починаючи з Середніх віків і по XX століття, проблеми толерантності в історії філософії в тій чи іншій мірі торкалися Ф. Аквінський, Е. Роттердамський, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, І. Кант, А. Шопенгауер, Х. Плеснер, В. Франк, В. Соловйов, М. Реріх та ін.

Монографічні та інші дослідження з проблем філософського виміру толерантності представлені роботами Ж. Бодріяра, Р. Валітова, Л. Дробіжевої, В. Лекторського, Дж. Мілля, А. Нуруллаєва, А. Скрипника, М. Уолцера, М. Хомякова, Ю. Хабермаса та ін.

Проблема толерантності також досліджується в межах соціології, політології, соціальної психології, культурології, етнополітики та ін. Разом з цим

потребує певного філософського уточнення питання меж й антиподів толерантності, що можна визначити за мету цього наукового дослідження.

Як і інші широко використовувані категорії, поняття толерантність містить у собі декілька можливих інтерпретацій, з приводу яких розгортаються суперечки не тільки між супротивниками принципу терпимості, але й між його прихильниками. У більшості випадків толерантність означає терпимість до інших, несхожих індивідів, груп, точок зору, культур і т.ін.

Попри різні підходи щодо розуміння толерантності (глуначення її як байдужості чи поблажливості до поглядів Іншого), у сучасних умовах єдиноприйнятним є визначення, запропоноване В. Лекторським: «Толерантність ... виступає як повага до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміну індивідуальної й культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу» [12, 54].

Толерантність не може бути безмежною, адже вона похідна від природи й характеру світоглядного вибору. Толерантність має «межу, бо терпиме ставлення, скажімо, до переконань інших людей, як абсолютний характер моральної вимоги, зумовлене вірою в істинність своїх переконань, тобто передбачає нетерпимість, бо істина в певному розумінні нетерпима» [8, 54]. На думку В. Янкюлевича, «крайня толерантність, яка веде до терпіння своєї протилежності, ставить совість у глухий кут, оскільки, сапю терплячи злих і божевільних, які чинять

насилля, толерантність може перетворитися на протилежність своїм принципам» [20, 35]. У житті соціуму завжди існує об'єктивне нетерпиме. Не можна бути толерантним до проявів фанатизму, расизму, аморальності тощо [11, 93].

Одна з можливих відповідей на запитання щодо визначення меж толерантності, яка сягає ще Дж.С. Мілля, обмежує свободу (і разом з нею толерантність) шкодою, що завдається іншим членам суспільства [18, 102].

Вихід за межі терпимості породжує її антиподи, які будуть розглянуті нижче.

Інтолерантність, відповідно, зазвичай означає врахування інтересів тільки своєї групи (власних інтересів), нетерпимість до інших точок зору й безкомпромісну боротьбу (або заклик до боротьби) з ними, у першу чергу, насильницькими методами (див. А. Верховський та ін. [5]).

При поясненні толерантності її прихильниками завжди робиться ряд обмовок: толерантність не має на увазі пасивного конформізму, байдужості, терпимості до соціальної несправедливості, порушення закону, дискримінації, насильства тощо.

Таким чином, толерантність ретельно захищається від усіх подібних на неї явищ, які можуть мати для її прихильників негативну цінність. З описаних обмовок видно, що поняття толерантності внутрішньо суперечливе: воно має на увазі терпимість до всіх, окрім тих, хто сам інтолерантний і, отже, саме включає свою протилежність [10, 115].

До деяких речей моральні люди повинні бути нетерпимі, вважає єпископ Ф. Шин. У статті «Молитва про нетерпимість» він пише: «Терпимість відноситься лише до людей, але ніколи до істини... або принципів. Що стосується останніх, ми повинні бути нетерпимі... Правда є правда, якщо мають рацію всі, а брехня є брехня, якщо всі брешуть» [17, 11].

Як справедливо наголошує Н. Федотова, головним парадоксом толерантності є вимога її дотримання стосовно морально неприйнятної поведінки. Цей парадокс був розглянутий М. Хом'яковим, який показує, що в моральній сфері толерантність виглядає, принаймні, як заклик не вдаватися до насильства відносно морально неприйнятних. Але мораль є загальнозначущою. Тому виникає запитання: «В якому випадку відмова суб'єкта від застосування своєї сили буде морально правильною, а в якому, навпаки, перетвориться на потурання злу» [18, 102]. У логічному плані цей парадокс є одним з важковирішуваних [17, 11].

У кожному суспільстві є види нетерпимості, що вважаються допустимими (наприклад, самозахист). Інший спосіб - тлумачити інтолерантність як нелегітимне насильство. Згідно з М. Вебером, нелегітимне означає соціально несхвалюване й непідтримуване, несправедливе, «неправильне». Проте знову виникає запитання: непідтримуване ким? Що, якщо в суспільстві немає консенсусу з приводу справедливості та правильності? Якщо яка-небудь меншість має особливі, відмінні від загальноприйнятих, уявлення про справедливість

(наприклад, справедливість законів Домострою), чи підлягають їхні дії забороні тільки на підставі їх нечисленності й незвичності?

Нетерпимість, як правило, є там, де є конфлікт інтересів, і виникає у відповідь на вороже ставлення, і розібратися, «хто перший почав», буває вкрай складно, а іноді - неможливо. У таких ситуаціях позиції сторін, як правило, симетричні: обидві сторони виражають готовність до терпимості і часто демонструють терпимість до всіх, окрім тих, хто нетерпимий до них, тобто до своїх основних опонентів [10, 115-116].

Зворотний бік толерантності - психологія згоди з усім: «що воля - що неволя...». Її досягнення є зомбуванням, і сучасні ЗМІ досягли надзвичайного успіху в цьому, що сприяє розгулу криміналу й насильства. У масову свідомість залущено небезпечний вірус, який теж проходить під знаком «толерантності»: «Елітарна самосвідомість повинна формуватися з дитинства». Йдеться про дітей, вибраних на роль «еліти» винятково за матеріальним критерієм їх батьків. Однак ще з часів Петронія відомо, що не «може так бути, щоб одне й те ж думали ті, хто п'є вино, і хто п'є воду» [13, 190-191].

Де межа між толерантністю й безмовністю (коли вчасно не виплачують зарплати, порушують права людини на державному рівні)? Ця проблема не буде подолана, поки немає об'єднуючої ідеї визначення суспільства, яке ми створюємо [13, 194].

Явище нетерпимості, яке ми все частіше спостерігаємо сьогодні (будь воно у формі небажання слухати інших, байдужості до соціально знедолених, людей похилого віку та інвалідів, дискримінації меншин або відсутності поваги до іноземних громадян), є не тільки і не тільки прямим результатом соціальних змін, що відбулися в результаті модернізації. Набагато частіше це реакція на суб'єктивне відчуття невпевненості, неадекватності, відсутності безпеки й невтішний страх за своє майбутнє, породжені цими соціальними змінами [4, 110].

Отже, нетерпимість, зорієнтована на заперечення ціннісного, світоглядного розмаїття, нерідко є насильницьким пошуком одноманітності. Вона є межею толерантності, яка посідає особливе місце в суспільному бутті, у системі людських стосунків [15, 148-161].

Толерантність і нетерпимість - регульовані суспільством форми взаємодії індивідів і груп, протилежні типи комунікації. Толерантність не самоцінна. Всупереч буденному уявленню, вона не є однозначним і безвідносним до ситуації благом, а нетерпимість - завжди злом. Вони амбівалентні: соціальний смисл і значення дій, оцінюваних як толерантні або як прояв нетерпимості, кожного разу визначаються конкретною ситуацією. Нерідко за толерантністю криється слабкість, що видає потребу в чомусь за чесноту. Так і нетерпимість може лише маскувати реальне безсилля перед тим, проти чого вона повернута (наприклад, «антизахідництво» політичних і релігійних фундаменталістів) [6, 27].

До опозиції толерантність - нетолерантність П. Рікер додає третій термін, а саме -

неприйнятне. Існує неприйнятне для кожного індивіда, для кожного співтовариства, для кожного національного колективу. Однак є такі форми неприйнятного, які кожен визнає, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та будь-які інші прояви дискримінації. Французький філософ дає відповідь на питання про те, яким є критерій неприйнятного. «Критерій один: це є те, що не заслуговує на нашу повагу саме тому, що ґрунтується на неповаженні, а саме на відмові передбачати свободу дотримуватися протилежних вірувань» [14, 326]. Таке неприйнятне Рікер називає негідним, «... таким, що ми заперечуємо, тому що повинні це заперечити, і, отже, ставитися до нього толерантно не повинні» [14, 326].

Антиподом толерантності також є конфлікт. Толерантність і конфлікт тісно взаємопов'язані. На думку О. Асмолова, конфлікт є лише одним з важливих механізмів розвитку природи, суспільства, держави й особистості. Багато біологів, істориків, соціологів і психологів разом з конфліктом починають розрізняти численні форми симбіозу, кооперації, сприяння, колективістської ідентифікації, співпереживання (співчуття), емпатії, альтруїзму як рушійних чинників соціальної взаємодії [2, 9].

Низка авторів стверджує, що необхідними умовами і факторами актуалізації толерантності є: антагонізм у міжособистісній взаємодії, заперечення, неприйняття, негативні емоції, оціночність, яка також розуміється як необхідна ознака толерантності ([12] та ін.). На думку П. Кінга, «бути толерантним» означає терпіти, переносити, миритися з людиною, діяльністю, ідеєю тощо, якої насправді не схвалюєш. П. Кінг розуміє толерантність як заперечення нетерпимості. При цьому толерантність полягає в забороні неприязні в поєднанні або з відкладеною негативною реакцією, або із заміною її на більш позитивне реагування. Тлумачення П. Кінга дозволяє говорити про два рівні толерантності, як підкреслює Г. Кожухар: перший має на увазі відстрочення негативної реакції, другий - готовність до розуміння, вступ до діалогу з людиною, яка викликає негативну реакцію [21; 9, 5].

Толерантність можлива «як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміна індивідуальної та культурної ідентичності) у результаті критичного діалогу» [12, 54]. Таким чином, можна стверджувати, що:

1. Толерантність актуалізується не в усяких ситуаціях, а лише в таких, які пов'язані з наявністю антагонізму в міжособистісних відносинах. Антагонізм як суперечність може бути зафіксований на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях осіб, що спілкуються.

2. Усвідомлення ким-небудь відмінностей між ним/нею та іншою людиною супроводжується: а) запереченням їх наявності в іншій людині, б) переживанням несхвалення, огиди, неприйняття, в) діями відносно іншої людини, які можуть як виражатися відкрито (наприклад, за допомогою образи, відходу від

неї та ін.), так і стримуватися або витіснятися.

Отже, ще раз підкреслимо, що головна функція толерантності може розумітися як напрямок розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного вирішення. У той же час, толерантність є готовністю до розуміння і вступом у діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію на основі поваги, схвалення, відвертості, уваги та ін. Саме зміст суперечності й момент перетворення «негативу» в «позитив» можуть розглядатися як психологічна специфіка толерантності [9, 5].

Толерантність дозволяє найдемократичніше розв'язати суперечки, які виникають в умовах конфлікту й на суспільному рівні в цілому. На думку Є. Бистрицького, толерантність розглядається як спосіб дії (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто як свідоме створення ситуації толерантності [3, 149].

В умовах конфлікту «ситуація толерантності - це ситуація створення умов, в тому числі ідеологічними та погрожувано-силовими засобами, раціонально-критичного, аргументативного дискурсу, спрямованого на досягнення взаємоприйнятної угоди, договору, що мав би чинні нормативно-стримувальні наслідки» [3, 149].

Однак, крім локальних конфліктів, ідеологічно вмотивованих (етнічних, міжконфесійних) непорозумінь, С. Аверинцев звертає увагу на феномен невмотивованої злості. «Ми живемо в місті, де у своєму дусі вбивають ближнього, навіть не доходячи до спеціальної, персональної злоби проти нього, не помічаючи його як особистість, хоча б негативно» [1, 68]. На основі прояву актів невмотивованої злоби С. Аверинцев робить висновок: «на рівні духовному вбивства починаються з цього» [1, 69].

Таким чином, проблема толерантності виникає зі спроб мирними засобами вирішити культурні, етнічні та інші конфлікти і суперечності, пом'якшити ситуацію кризи ідентичності для окремої людини, соціальних груп або суспільства в цілому. Особливо це стосується періоду радикальних трансформацій [17, 5].

Протилежністю (антиподом) толерантності є і так звана гіпертолерантність. Для розуміння специфіки гіпертолерантності слід звернутися до роботи А. Зуєва.

Перша визначальна теза дослідження: «Маса сприймає все» - це головний принцип гіпертолерантності. Маса поглинає будь-що, що набуло інформаційно-знакової форми, причому жодного значення не має аксіологічне наповнення явища, яке поглинається. Найпрекрасніше творіння мистецтва не існує для масового споживача, якщо воно не транслюється одним із засобів мас-медіа.

Другий важливий момент - культура завжди була результатом і причиною суспільної структурованості. Саме в культурному контексті визначалися аксіологічні принципи та ієрархічні розмежування соціальної структури, водночас, саме розшарування суспільства було причиною напруженості, яка вела до породження нових

культурних смислів. «...Той занепад норм, про який у наші постмодерні часи майже щотижня кричать засоби масової інформації, може бути нічим іншим, як відчуттям того, що відшукати можливості використовувати культуру на створення та позначення соціальних розмежувань стає дедалі складніше...» [16, 274]. Середовище масової культури ж передбачає аксіологічну неструктурованість і аморфність. Безцінніше, псевдоаксіологічне середовище є гіпертолерантним, адже воно приймає будь-що, оцінене як знак, натомість воно не може бути толерантним, бо не містить у собі потенціалу ціннісного самовизначення та структурування. Отже, гіпертолерантність є явищем неструктурованої маси.

Ще однією формуючою особливістю толерантності постійно був її індивідуальний рівень. Ціннісне поле індивіда завжди вступало в суперечність з іншими індивідуальними оціночними судженнями. Такі протиріччя долалися за допомогою культурної комунікації особистостей, діалогу «Я» - «Інший». Структура особистісної свідомості завжди передбачала можливість зміни в процесі толерантного контакту з «Іншим» [7, 19].

Інформаційна цивілізація пропонує людині-масі зовсім інший принцип - принцип неструктурованої свідомості або «поток свідомості», який знаходиться під постійним впливом інформаційних імпульсів, що не мають жодної онтологічної спорідненості чи ціннісного зв'язку. Людина-маса гіпертолерантно сприймає будь-що, натомість не маючи жодної здатності сприйняти та зрозуміти «Іншого».

Інформаційно розділивши людей, перетворивши їх на «дивідуумів», зруйнувавши комунікативну можливість «Я» - «Інший», інформаційна цивілізація захистила себе від особистісного й культурного впливу. У бутті як потоці свідомості виникає терпимість до всього взагалі.

Але, на думку А. Зуєва, це знову ж таки є використанням поняття «свободи» в сенсі «трансвободи», тобто такої свободи, яка не передбачає особистісного вибору, основанийого на звільненні внутрішньої, духовної, творчої енергії, а лише дозволяє людині дійсно абсолютно вільно вибрати серед безлічі можливостей інформаційного споживання. Трансвобода передбачає гіпертолерантність, адже можливість споживати будь-що зумовлює сприйняття пропонованого інформаційного продукту - індивіду необхідно просто обрати те, що йому комфортно спожити, не докладаючи до його створення жодних енергетичних, особистісних зусиль. Гіпертолерантність заперечує особистісність, адже особистість має переконання й через це не в змозі прийняти повністю все, маса ж приймає все [7, 20].

Додаючи оптимізму цьому дослідженню, наголосимо, що найближчим у моральній сфері синонімом толерантності й позитивним її проявом є «любов». У контексті вивчення взаємозалежності толерантності та любові логічно виникає нова пара понять - «егоїзм» та «альтруїзм» [19, 159].

Феномен любові - фактичної толерантності як здатності до подолання соціального егоїзму - знайшов відображення в працях філософів - «космістів». Егоїзм та альтруїзм - діалектичні антиподи, прояви позиційних крайностей відносин. Толерантність же сприяє знаходженню конструктивного вибору «золотої середини», коли «треба жити не для себе й не для інших, а з усіма й для всіх» [19, 159].

У ХХ ст. своєрідне бачення мотивації людської любові було сформульовано в рамках психоаналізу. У розумінні феномена толерантності цікавими є погляди А. Адлера та К. Хорні. У А. Адлера «соціальний інтерес» протистоїть агресії та лібідю (прагненню) і пов'язується з істинною й неминучою компенсацією всіляких вад особистості. К. Хорні наполягає на визначенні людських стосунків як суперницьких: в економічній сфері, у сім'ї, у взаєминах між близькими й рідними, у школі, навіть у коханні. Однак «базовому страху» конкуренції протистоїть одвічне прагнення до безпеки та прихильності з боку інших людей. Такими ж природженими вважали альтруїстичні потреби в добрі та моральності представники гуманістичного напрямку в психології та філософії - Г. Олпорт, А. Маслоу, Ш. Бюлер.

Отже, проаналізувавши межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності можна зробити такі висновки:

Оскільки толерантність похідна від природи й характеру світоглядного вибору особистості й суспільства, вона має свою межу - обмеження свободи шкодою, що завдається іншим членам суспільства. Вихід за межі терпимості, породжує такі її антиподи, як інтолерантність на одному полюсі та гіпертолерантність - на іншому.

Інтолерантність означає врахування інтересів тільки своєї групи (власних інтересів), нетерпимість до інших точок зору й боротьбу з ними, у першу чергу, насильницькими методами. У найбільшій мірі сутність інтолерантності розкривають такі її складові, як: згода з усім, що продукується в суспільстві масового споживання; безмовність щодо порушення прав і свобод громадян з боку суспільства і держави; конфлікт, в умовах якого ситуація толерантності - це ситуація створення певних засад для суспільного діалогу; в умовах радикальних трансформацій значний ареал поширення набуває і феномен невмотивованої злості на тлі всезагальної кризи ідентичності, нівелювання цінності особистості й бездуховності, коли в суспільстві розквітає «боротьба всіх проти всіх», а не феномен любові до ближнього свого. Ситуація, в умовах якої нівелюється, а отже, і не помічається інша особистість, якщо не в позитивному плані, то хоча б у негативному, призводить до тотальної байдужості в суспільстві.

До опозиції толерантності - інтолерантності слід додати неприйнятне. З одного боку, існує неприйнятне для кожного індивіда і суспільства, однак з іншого боку, є такі форми неприйнятного, як, наприклад, будь-які прояви дискримінації, які кожен визнає, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та ін.

Антиподом толерантності на іншому полюсі є гіпертолерантність, головний принцип якої – «маса сприймає все». Гіпертолерантність є саме явищем неструктурованої маси, що розповсюджується в умовах інформаційної цивілізації і заперечення особистості, адже особистість має переконання й через це не в

зміє прийняти повністю все, що сприймає маса. Все це, у свою чергу, у потоці суспільної свідомості породжує терпимість до всього взагалі.

Перспективи подальших наукових досліджень заявленої проблеми: аналіз умов, що сприяють реалізації суспільної злагоди на основі дотримання принципу толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С. Коли рука не стиснеться в кулак / С. Аверинцев // Дух і літера. - 2001. - № 7-8. - С. 67-74.
2. Асмолов А.Г. Практическая психология и проектирование вариативного образования в России: от парадигмы конфликта к парадигме толерантности / А.Г. Асмолов // Материалы Первой международной научно-практической конференции, Москва, 16-18 декабря 2004 г., М.: Смысл, 2004. - С. 6-10.
3. Бистрицкий Е. Конфликт культур і філософія толерантності / Е. Бистрицкий // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - К.: «Політична думка», 1997. - С. 147-168.
4. Вернер Вайденфельд Х.С. Конструктивные конфликты: воспитание толерантности как основы демократии / Х.С. Вернер Вайденфельд // Перспективы. Сравнительные исследования в области образования. - 2003. - Том XXXII, № 1 (121). - С. 109-116.
5. Верховский А. Государство против радикального национализма. Что делать и с чего начать? / А. Верховский - М.: РОО Центр «Панорама», 2002. - 220 с.
6. Гараджа В.И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В.И. Гараджа // Философские науки. - 2004. - № 3. - С. 18-33.
7. Зуев А.В. Гіпертолерантність як феномен масової культури / А.В. Зуев // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. - 2007. - № 34. - С. 18-21.
8. Іщенко Ю.А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю.А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. - 1998. - № 4. - С. 75-79.
9. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г.С. Кожухарь // Вопросы психологии. - 2006. - № 2. - С. 3-12.
10. Кольцова Е.Ю., Таратута Е.Е. Измерение толерантности / Е.Ю. Кольцова, Е.Е. Таратута // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2003. - Том VI. - № 4. - С. 113-129.
11. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. - 2000. - № 3. - С. 89-103.
12. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. - 1997. - № 11. - С. 46-54.
13. Мурашов А.А. Гримасы толерантности: когда терпимость нетерпима / А.А. Мурашов // Мир образования - образование в мире. Научно-методический журнал. - 2003. - № 3. - С. 189-194.
14. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. - К.: Дух і літера, 1995. - С. 313-332.
15. Соловйов Ерік. Толерантність як новоевропейська універсальія / Ерік Соловйов // Політична думка. - 1996. - № 3-4. - С. 148-161.
16. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Дж. Сторі. - К.: «Акта», 2005. - 360 с.
17. Федотова Н.Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность / Н.Н. Федотова // Философские науки. - 2004. - № 4. - С. 5-27.
18. Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М.Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2003. - Том VI. - № 4 (24). - С. 98-112.
19. Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О.В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - № 2. - С. 154-170.
20. Янкюлевич В. Толерантность как принцип развития демократизации / В. Янкюлевич // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 1996. - № 1.
21. King P. The problem of tolerance: Government and opposition: The London school of economics and political science / P. King. - L.: Univ. of London, 1971. - P. 172-207.